

ARANY A. LÁSZLÓ

A bilingvis jelenségek pszichológiai alapjai*

A bilingvizmust gyakran külön kezelendő nyelvészeti problémának tekintik, amely nem társítható közvetlenül a nyelv általános fejlődésének többi megszokott mozzanataival. Így hallgatólagosan (és több vagy kevesebb hangsúllyal) megkülönböztetik egymástól a nyelvi fejlődés ún. normális problémáját és a bilingvizmus sajátos, hatásait és fejlődését tekintve elhanyagolhatónak és mellékesnek tartott problémáját. Ennek az értékelésnek sem a nyelvi, sem a módszertani tényeket nézve nincs alapja. Ilyen és hasonló álláspontokkal szemben le kell szögeznünk, hogy a bilingvizmus a nyelvi fejlődés mozgató rugójaként működő általános mozzanatok közé tartozik.¹

Az ilyen, sokszor meg sem fogalmazott értékelés és megkülönböztetés legfőbb oka a bilingvis jelenségének a fejlődés első szakaszában (valódi vagy szubjektíve érzett) aktualizáló jellege.

A bilingvizmus lényege és alapvető mozgató rugója valóban az aktualizálás, azaz a bilingvis elemek rendkívül hatásos, különleges és stílussteremtő helyzete. Ez a genetikailag egyedi helyzetük azonban idővel megszűnik, miután az új, aktualizáló egységek elveszítik ezt a jellegüket s elkezdődik a szerkezet átalakítás folyamata. A szerkezetek is átalakulnak, fejlődnek, mert a társadalmilag meghatározott tudat ugyancsak fejlődik, mégpedig nem csak az aktuális, hanem a diszpozíciós tudat is. Természetesen ezek a szellemi viszonyok és intenciók területén tapasztalható tények a kifejezési formákban, a rögzítő rendszerben, azaz a nyelvben is megnyilvánulnak.²

A bilingvizmus meglétét és jelentőségét az etnikai határokon, illetve egy idegen etnikumba betagozódott etnikai csoportok életében megjelenő vitatható jelenségek előfordulásának statisztikai vizsgálatával is lehet bizonyítani. Ehelyütt említhetjük meg pl. a Felső-Garam menti nyelvjárások problémáját, a közép-szlovákiai típusú gömöri és árvai nyelvjárások problémáját, a közép-szlovákiai típusú gömöri és árvai nyelvjárások archaikus voltát, ugyanakkor a szlovák-magyar néprajzi határon beszélt „palóc” típusú magyar nyelvjárások archaikus voltát is, a moldvai, ún. „csángó” magyarok nyelvének problémáját stb.³

Ugyanezt a kérdést oldották meg már régen és pozitív eredménnyel a mind anyagi, mind irodalmi természetű népművészeti stílussal kapcsolatban; itt nemcsak függőleges, hanem vízszintes irányban is (ugyanannak a nemzetnek a nemzetiségi és a társadalmi rétegződés szerinti szomszédsága) megengedhető az egymáshoz képest idegen elemek alapvető értékelése, s ennek eredményeként valami új szerkezetek kialakulása, igaz, az eredeti részegységek bizonyos dominanciával és az eredeti szerkezet figyelembevételével. Így magyarázzák a néprajzi határoknak a mind anyagi, mind formai gazdagság szempontjából máskülönben megmagyarázhatatlanul egyedi jellegét.

A kétnyelvűség kérdésével kapcsolatos alapvető probléma az arra vonatkozó vitában ölt testet, hogy a közösségnek (vagy legalábbis a közösség számottevő részének) a kétnyelvűsége járhat-e olyan következménnyel, hogy a szociológiai szempontból alárendelt helyzetben lévő nyelvi norma a domináns nyelvi norma hatására megváltoztathatja a fonológiai szerkezetét, azaz szegényebbé teszi-e, vagy (és ez a lényeg) gazdagítja-e a domináns nyelvi norma elemeivel.

Viszonylag általános az a nézet, mely szerint a szókészlet átvételén kívül semmi más nem tekinthető a bilingvizmus következményének. Ennél engedékenyebb az az álláspont, amely már a morfológiai szerkezetet érintő változásokkal is számol. Azt viszont legtöbbször nem tartják elképzelhetőnek, hogy a kétnyelvűség hatására a fonémaszerkezet is megváltozhatna.⁴

Egyes nyelvészek a fenti állásponttal szemben a konkrét nyelvi valóság hatására elképzelhetőnek tartják a fonémakészletre gyakorolt szerkezeti befolyás lehetőségét is, de

kizárólag negatív irányban. Ugyanis a kétnyelvűség gyakran azzal a következménnyel jár, hogy a szociológiai szempontból ideiglenesen alárendelt helyzetű, ám egyébként nyelvileg gazdagabb szerkezet szegényebbé válik. Például azokban a közép-szlovákiai községekben, ahol jelen volt egy későbbi német telepesréteg, de ez végül egybeolvadt a szlovák ősréteggel, nem ismerik a lágy *Ď, Ť, ň, (gy, ty, ny)* hangokat.⁵

Látjuk tehát, hogy a szóban forgó kérdés kapcsán egyre enyhülnek az eredetileg kizárólag elutasító álláspontok. Már a morfológiában is megengedik a szerkezet átalakítás lehetőségét. Nyelvészek egy kis csoportja már csak az utolsó területet, a fonémaszerkezetet védi, pedig Jakobson alaptanulmánya világosan megfogalmazta az ezzel a kérdéssel kapcsolatos modern strukturalista álláspontot.⁶ Szerkezeti szempontból ezek az elutasító álláspontok alaptalanok. Helytelenségüket főleg a nyelvjárások élő nyelvi környezetében dolgozó kutató érzi. A feladat az, hogy meg kell teremteni a kétnyelvű jelenségekkel kapcsolatos, lehetőleg egységes, pszichológiailag megalapozott nézőpontot, amely az élő nyelvi környezetben végzett gyakorlati munka során elősegítené a bilingvis nyelvi jelenségeknek és feltételeinek jobb megértését.

Szükséges tisztázni a két említett tudományág kölcsönös viszonyát, mert részben közös a tárgyuk, valamint alapelveik és módszereik tekintetében is jelentős összetartó tendenciák jellemzik a két tudományág kapcsolatát, sőt bizonyos ok-okozati összefüggés is fennáll közöttük. A pszichológiai tisztánlátás szükségessége itt határozottabban nyilvánul meg, mint másutt, mert a pszichologisztikus nézetek végeredményben a munkának ezen a területén jutnak a legmarkánsabban szóhoz. Ez alatt a pszichologizmus alatt a tehetetlenségi erőnek köszönhetően még mindig ott vannak a naturalista szemlélet maradványai, amelyek rejtett formájukban kedvezőtlen hatást gyakorolnak.⁷

A korszerű nyelvészet, valamint a legelőbbre haladott részterülete, a fonológia ma már általánosan alkalmazza a nyelvi összetevők strukturáliságának alapelvét és kötelező jellegét, továbbá ezeknek a strukturált rendszereknek a rendszerbeli, szerkezetbeli nyomását.⁸ Ezáltal túlhaladottá vált a durva pszichologizmus, amely abban az álláspontban jutott kifejezésre, hogy a nyelv egyéni, sehogy nem rendszerezett hangképzetekből áll. A strukturalista álláspont funkcionális hordereje rákényszerítette a nyelvészek többségét, hogy elfogadják az ezen új elvekből fakadó munkamódszereket. *De a naturalista és pszichológiai beállítottság maradványai még ma is gyakorta felbukkannak az ilyen nyelvi struktúrák állandóságát és változatlanságát hirdető elvben és nézetben, valamint abban a törekvésben, mely szerint a nyelvi struktúrákban bekövetkezett változásoknak, s így ezzel együtt a bilingvis jelenségeknek a szerkezeti változások okaként való értelmezéséből ki kell küszöbölni az özszes ún. nyelven kívüli mozzanatot* (a pozitivisták irányzat maradványa).

A pszichológia területén már korábban gyökeret vert és szerephez jutott a genetikai meghatározottság gondolata, a legutóbbi időben pedig a társadalmi meghatározottság gondolata is teret nyer. Amennyiben a modern nyelvészet hangsúlyozza, hogy szellemi tudomány akar lenni, szellemi értelmezéseket kell elfogadnia, olyanokat, amelyeket a szellemtől szóló tudomány - a pszichológia - legújabb eredményei nyújtanak. A pszichológia hangsúlyozza, hogy a jelenségek összességükben magasabb rendű egységek részei, továbbá az egyén fölötti társadalmi meghatározottságra is hangsúlyt helyez. Ezt a tézist tehát a szellemi beállítottságú nyelvtudománynak is el kell fogadnia. Hiszen arra az útra, hogy a jelenségeket egy nagy egészen belül kell szemlélni, voltaképpen már az ifjúgrammatikusok is ráléptek. Ők a mechanikus hangtani törvények megsértését már az idegen jelenségek, illetve nyelvjárások hatásával vagy keverésével magyarázták. Az ifjúgrammatikusok figyelték meg, hogy a egyes népességű területeken bonyolultabbak, illetve kevésbé egyenes fejlődésűek voltak a hangtani törvények és szabályok. (Lásd a latin hangtan bonyolultságát.)

Az e kérdés kapcsán alkalmazandó törvényszerűségek azonosak a strukturális pszichológia, e fölöttébb szellemi tudomány által megfogalmazottakkal; a strukturális pszichológia

elsőként oldotta és fogalmazta meg a komplexitásnak már régebben érzett törvényszerűségeit. Ezek a törvényszerűségek - a nyelvtudomány területén alkalmazva - lehetővé tették a korszerű strukturális nyelvtudomány, elsősorban a fonológia körében tapasztalható értékes fejlődés kezdeti lépéseit. Ennek következtében mi sem természetesebb, mint az, ha az általában vett nyelvtudományban alkalmazott törvényszerűségeket egy meghatározott problémakörben, a bilingvizmusban is alkalmazzuk.

A strukturális pszichológia alaptételei az egész problémájára, az egésznek a belső tagolódására és belső viszonyaira vonatkoznak. Az egész több, mint a részek összessége, sajátos, sui generis tulajdonságai vannak, amelyek nem magyarázhatók meg a részekből, s mind fenomenális, mind funkcionális deominanciával rendelkeznek. A rész és az egész kölcsönviszonya nem változtatható meg tetszőlegesen. Az egész mindig körülhatárolt valami, amely egyfajta sokféleséget tartalmaz, de ezen belül szilárd és változatlan összefüggések vannak, mint egy szervezetben. A teljesség alapvonása a lelki életünknek, s nemcsak a lelkileg aktuális, közvetlenül megélt, hanem a diszpozíciós, azaz strukturált elemeket is jellemzi. *Élményünk mindegyik egymással alá-, illetve fölérendeltségi viszonyban lévő egész. Részleges egészként állandó összefüggésben vannak a terjedelmesebb egészekkel, s így szerves részét képezik az aktuális átfogó tudati mezőnek, amellyel együtt be vannak iktatva a személyiség (örökletesen megalapozott) transzfenomenális egészébe, s emellett beékelődnek az egyén fölötti társadalmi és kulturális összefüggésekbe.* Ezek az egészek tagoltak lehetnek (forma), vagy tagolatlanok, azaz tartalmi mozzanataik szilárd részekre, részleges egészekre vagy konfúz módon (komplexum) oszthatnak meg. Így tehát az emberi élet említett területei között bizonyos ok-okozati összefüggés van. Ezek az egy egészet képező struktúrák - a strukturálatlan jelenségektől eltérően - szilárd, de csak viszonylag tartós (aktuális vagy diszpozíciós) élményegészek. A struktúrák az adott feltételek alapján kiegészülnek, a fennálló helyzethez való alkalmazkodásuk révén megőrzik a létüket, átalakulnak, keletkeznek, illetve meg is szűnnek. A struktúrák tehát dinamikus egészek, amelyek más jelenségek alakulására is hathatnak. Minden egyes ilyen diszpozicionális struktúra, amely strukturáló tényezőként határozza meg az összes pszichikai - beleértve a fonikus - jelenségeket, mindig természetes módon meghatározott.

A fenti mozzanatok kiemelése nem jelenti a nyelvtudományban olyannyira üldözött pszichologizmus vagy szociologizmus új fajtáját. Csupán a strukturalizmus, az egész figyelembe vevő szempont következetes alkalmazásáról van szó.

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a nyelvnek sem társadalmi, sem pszichikai, illetve fizikai feltételei nem változatlanok. Minden nyelv egészként s valamennyi lehetséges síkján fejlődik. És úgy, ahogy a lelki életben a mélyen belül zajló, ismeretlen lelki folyamatokra vonatkozó tendenciákat, intencionalitást alapvető pszichikai megnyilvánulásoknak tekinthetjük, a modern nyelvtudomány is a nyelvi tendenciák fogalmával váltotta fel a hangtörvényeket, s így újra a pszichikai, voltaképpen társadalmi meghatározottság kérdésével állunk szemben. Kellőképpen figyelembe kell venni a tendenciákat, a mind szubjektív, mind kollektív diszpozíciós, azaz struktúrán belüli feltételeket, amelyek nyelvi szempontból a megfelelő módon az egészre irányuló nyelvi fonológiai rendszerként jelennek meg. A nyelv ilyen irányultságú fonémarendszerét új, funkcionálisan megterhelt jelenségek terjedése éri és sérti. Így bizonyos fokig megbillen a struktúra egyensúlya. Ez az új elemek fonologizálásával, azaz a meglévő struktúrának új struktúrává való átépítésével szüntethető meg. Ez az új struktúra mégis közel fog állni az előző struktúrához - a jelenség teljességéről szóló törvény értelmében.⁹

Minden egyes élmény csak az egész része, amely valamilyen módon bele van szöve az aktuális tudat átfogó egészébe. Minden forma valamilyen módon körülhatárolt és valamilyen belső tagolódással rendelkezik. A részleges egész alaki körülhatároltsága az érzetmezőt a tulajdonképpeni formára (figurára) és háttérre bontja. (PI. dallam és kíséret.) Látjuk tehát,

hogy előtérbe lép az érzetmező tárgyi tagolásának a problémája, vagyis az a tény, hogy érzeteink az önmagában zárt és egymástól elválasztott tárgyak szerinti sajátos tagoltságú természetes egységek jellegével bírnak. Ez a szavakra, mondatokra, akkordokra stb. is vonatkozik. Ezek egységes egészként elválnak a háttérüktől. Egy nyelvi élmény során -így a beszéd során is - figurák (azaz alakzatok, vagy legalábbis komplexumok) képződnek, vagyis egy meghatározott konkrét megnyilvánulás, mondat, szó, amely ellentéte a potenciális vagy aktuális nyelvi tudat átfogó rendszerének. A megnyilvánulás, a szó a nyelvtudás háttérén kirajzolódó alakzat.¹⁰

Ha egy meghatározott szempontból (pontosság a kommunikatív stílusban, különösség az esztétikai stílusban) különösen erőteljes alakzatra törekszünk, ezt elérendő sokszor idegen kifejezést használunk. Az éles kontrasztra való törekvés lényeges pszichológiai alapja az első bilingvis jelenségeknek. A bilingvis elem erősen kihangsúlyozott ellentét, olyan figura, amely a lehető legnagyobb hatás elérését szolgálja. Az idegen elem különösen hangsúlyos értékké válik. Persze, a kezdeti stádiumokban a jelzett egyén fölötti társadalmi és kulturális tények (a két nyelvi norma teljes vagy részleges elsajátítása) szerepelnek alapfeltételként. Ezáltal megállapítást nyer a kétnyelvű elemek különleges stílusbeli és érzelmi helyzete.

A szavaknak, a megnyilvánulás alapegységeinek az alapját a pszichikai történet képezi. A szavak, mint tagolt egészek, csupán változó szimbólumai ezeknek a belső összefüggésekkel rendelkező komplex lelkiállapotoknak. A kölcsönviszonyok azonban eltolódnak, egyes részleges egészek megszűnnek, mások meg kialakulnak. Az új elemek és viszonyok egyéni eredetűek, de mivel a közösség társadalmi meghatározottsága egységes, belőle fakadnak és vele együtt fejlődnek. Ebben a társadalompszichológiai tényben találunk magyarázatot arra a kérdésre, mi vette rá az ifjúgrammatikusokat arra, hogy kivétel nélküli és egyenes vonalú hangtani törvényeket hirdessenek.¹¹

Már az egység szempontjából is elkerülhetetlen, hogy a bilingvizmus elsődleges hordozójának a szót, az alapvető pszichológiai és nyelvi egységet tekintjük. Amíg a jövevényszavak beáramlása csak a nyelv lexikális oldalát érinti, addig nem érinti, illetve nem változtatja meg feltétlenül magát a struktúrát, mert ezek a lexikális jelenségek - gazdasági vagy esztétikai stb. aktualizálások lévén - egy külön nyelvi stílushoz tartoznak. De miután egy idő múlva elveszítik aktualizáló jellegüket, és a hétköznapi kommunikatív stílus szintjére süllyednek, már egységes jelenségnek érezzük őket, a honi eredetű strukturális elemek és egységek ellentétéként szereplő részleges komponensegységek összefüggésein alapuló belsőleg tagolt egészek is.

A szókészlet befogadott eleme eleinte a nyelvi tudati mező képezte háttér előtt álló figura, mégpedig komplex, belsőleg kevésbé összetett és tagolt alakzat. Később azonban egymástól megkülönböztethetővé válnak a figurát alkotó részleges egységek, amelyeket az ugyanazon a síkon jelentkező honi strukturális jelenségek (morfémák, fonémák) ellentéteinek érzünk. Ha a nyelvi tudat már sok azonos fajtájú, ugyanazokból az idegen részleges egészekből álló szókészletelemekkel rendelkezik, stabilizálódnak a viszonyok, s a nyelvi tudat új elemmel gazdagodik. A nyelv eredeti struktúrája meghaladja a gazdagodás fejlődését. De a strukturális egységről szóló tételből következően, ha az egyik elem változik, az egész rendszer, az egész struktúra változik; a részleges egészek egymás közti viszonyai, s ezzel párhuzamosan az átfogó egészszel való viszonyuk ezentúl más lesz.

Ha ezt a problémát statikailag akarjuk kifejezni, megállapíthatjuk, hogy ez a nyelvi struktúra más részleges egysége lesz az összes lehetséges nyelvi kifejezési eszköz transzfenomenális rendszerének. (L.Csizsevszkij, Tr. IV.)

Így jönnek létre gazdagodás, illetve szegényedés révén ugyanazon nyelv új strukturái, új strukturális minőségei - két nyelvi struktúrához tartozó strukturált elemek fejlődési fokozataként. A (kulturális vagy hatalmi alapon) domináló struktúra nyomására az egyik struktúra új, bár az eredetitől nem túlságosan távol álló struktúrává változik. (Így tehát e nézet

ellen nem hozható fel a struktúrakeveredés lehetetlenségének fogalma, mert az ilyen fogalom strukturális szempontból elképzelhetetlen.)

A formai kötődés megnehezíti a részek absztraktív figyelembe vételét. De az aktualizáló szerepű bilingvis elemeknél ez a formai kötődés (genetikailag: a részeknek a föléjük rendelt egészekben elfoglalt helye) viszonylag laza; semmiképpen sem olyan erős, mint az adott nyelvre jellemző szabályos közlés esetében. Ezek a körülmények lehetővé teszik a kölcsönzó minden egyes komponens részegységének viszonylag intenzív tudatosodását, s ez megteremti a feltételeket a szóban forgó részegységek (hangok stb.) és a fonológiai rendszer részegységei (nyelvi egységek) közötti kölcsönviszony kialakulásához. Ha az új viszony stabilizálódik és számszerűen is gyarapszik, automatizálás révén lassanként a rendszerhez tartozó viszonyt érezzük. Így kerül sor a fonologizálásra, a rendszer gazdagodására.

Az aktualizáló szerepből adódó helyzetük, a formai kötődés lazasága jobban kiemeli az élénken átérzett részleges egységeket (nyelvi elemeket). Ezt a kiemelést a diszpozíciós, strukturális nyomás (az egészre való irányultság, az egyenesen ösztönös, biológiai, de mégis szerzett törvényszerűség), továbbá a formai pontosságra való törekvés is erősíti. Ez főként azokban az esetekben érvényesül, ha az idegen szavakat átvevő személy nem bilingvis, tehát az átvételre vagy szóbeli, vagy írásbeli közlés révén kerül sor. Példa: Egy japán az európai eredetű kölcsönzavak minden egyes I hangját r-ként veszi át.¹² Az élmény adottsága ugyanis nem felel meg az ösztönös adottságnak, de a reagálás, az élmény szférájába tartozó minőségek egy bizonyos behatárolt skálán belül tipizáltak, és az átmeneti minőségek ki lesznek iktatva, illetve beolvadnak a hozzájuk legközelebb álló típusba. E nyomás következtében az akusztikailag eltérő idegen elemek gyakran azonosulnak, egybeolvadnak a befogadó nyelv nyelvi elemeivel. Annak a nyelvnek, amelyből kölcsönvették a nyelvi megnyilvánulást, minden eleme fonológiailag terhelt. Az alaki pontosság következtében az átvett szókészlet elemek gyakran szegényebbé lesz néhány akusztikai részegységének tekintetében.¹³

Máskor azonban - aktualizáló szerepe miatt - megmarad az eredeti akusztikai kép, amely a tudatban mind fenomenálisan, mind funkcionálisan felzárkózik az átvevő nyelv megfelelő tipizált minőségéhez (fonémájához), s ezáltal stilisztikai változat jön létre. Így teljesül a fonologizálás lehetőségének elsődleges feltétele, a változat megléte. Később a honi nyelvi elemek készletében is elterjedt hasonló esetek magas száma fonologizálódáshoz, strukturálódáshoz vezet, amire már fentebb is utaltunk.

Azt, hogy általában véve hogyan változik idegen hatásra a honi szavak kiejtése, az opavai németek kiejtésén figyelhető meg, akik a cseh nyelvi hatás nyomán az alábbi módon ejtenek ki német szavakat: Hoňig (Honyig), Keňig (Kenyig), ň irgends (nyirgendsz) stb.; hasonló hatás tapasztalható Velká Revúca (Nagyróce) lakosainak a kiejtésén - itt a magyar hatás alatt szinte mindegyik a, á hang labializált; a pfalzi kiejtésben nazális hangok vannak a francia nyelv hatására (*hi-hin*, vö. a német *hie*); az észtországi lettek az észti nyelv nyomán hosszú mássalhangzókat ejtenek, s hasonló korreálció a nyugat-szlovákiai szlovák nyelvben is megvan.¹⁴

A nyelvi rendszer átalakításának lehetőségét a Prágai Nyelvészeti Kör tézisei is hirdetik.¹⁵ E folyamat feltételeiként a Kör a társadalmi-pszichológiai mozzanatokat ismeri el: „Egy bizonyos nyelvi rendszert változtató nyelvi jelenségek terjedése nem mechanikus jellegű, hanem az adott jelenségeket befogadó szubjektumok diszpozíciója által determinált. Összhangban vannak tehát a fejlődési tendenciákkal.” A Kör által deklarált diszpozíciót azonban társadalmi, s ebből következően pszichológiai tényezők is meghatározzák.

Egy idegen nyelvi közösséggel élénk kapcsolatban lévő, vagy netán az egy idegen közösség kulturális-civilizációs szférájába tartozó nyelvi közösség megszerzi ezt a diszpozíciót, amely annál nagyobb, minél elterjedtebb a bilingvizmus, azaz mindkét nyelvi

norma ismerete. Ennek a meghatározott diszpozíciónak az a következménye, hogy bizonyos lehetőségek elsőbbséghez jutnak, amelyek aztán a többiektől eltérően - meg is valósulnak. Ezeknek az előnyhöz jutott és megvalósított lehetőségeknek a rendszere idővel változhat, egyfajta fejlődésen mehet keresztül.¹⁶

Igaz, egy nyelvi rendszer csak maga egészében változhat, illetve fejlődhet s így a lehetőségek általános transzfenomenális fonológiai rendszerének egyik alrendszere ugyanennek az általános rendszernek másik alrendszerévé válik.

A kétnyelvűség strukturális, rendszerre vonatkozó következményei természetüknél fogva a történeti fonológiába tartoznak. Jakobson alapmunkája közvetve ugyan, de mégis elvi jelentőségű állásfoglalás ezzel a kérdéssel kapcsolatban.¹⁷ A munkamódszert illetően érdemes megállapítani, hogy Jakobson tanulmánya a rész és az egész problémájának B: K. Koffka, az alakulatpszichológia kiváló kutatója által felállított, pszichológiai fogalmakon alapuló rövid felvázolásával kezdődik.

Egy adott változást vizsgálva a történeti fonológia arra keresi a választ, hogy a fonológiai rendszer keretében változásokra került-e sor, mégpedig három szempont figyelembevételével: 1. megszűntek-e valamilyen fonológiai ellentétek, 2. kialakultak-e új fonológiai ellentétek, s végül 3. a fonológiai összállapot változatlansága mellett nem került-e sor bizonyos strukturális átalakításokra, azaz nem változott-e meg egy bizonyos ellentét helyzete, illetve nem változtak-e meg a kölcsönviszonyok és a megkülönböztető tulajdonságok. Vagyis nem a készletbeli változásokról, hanem a funkcionális megterhelés változásairól van szó. Az új fonológiai értékek keletkezésekor az is számít, hogy új taggal gazdagodik-e a már meglévő korreláció, vagy teljesen új korreláció jön létre.

A felsorolt megállapítások mindegyikének hordereje van, és a kétnyelvű jelenségek problémája kapcsán is szerepet kapnak. Maga Jakobson is példákkal illusztrálja a stilisztikai változatok fonologizálását (például az expresszív kettős mássalhangzók fonologizálását a latin nyelvben). Már korábban is utaltunk arra, hogy a pszichológia szemszögéből az idegen szavak és jelenségek kétségtelenül aktualizáló, azaz érzelmi szerepet töltenek be. Az expresszív kifejezések és a bilingvis jelenségek fonológiai helyzete közötti rokonságra Jakobson ugyancsak felhívja a figyelmet. Érdekesebb és ugyanakkor gyakoribb jelenségnek az expresszív elemek fonologizálásához hasonló folyamatot, az idegen elemek fonologizálását tekinti. A kölcsönzött szavakban ugyanis a fonémák a formai pontosság nyomására részben alkalmazkodnak a honi fonémakészlethez, részben megőrzik idegen voltukat: Az idegen fonémákat tartalmazó szavakat sokáig idegen, egy külön stilisztikai síkhoz tartozó elemeknek tekintjük, de később sokszor helyet kapnak a befogadó nyelv szókészletében (azaz elveszítik aktualizáló voltukat), s ezáltal a nyelv egy új, már nem idegennek érzett fonémával gazdagodik. Példaként az *f* fonémának az orosz nyelvben végbement fonologizálását említi. De ide tartozik a *g* fonémának a szlovák nyelven belüli fonologizálása is.

Jakobson álláspontjának következtében megállapíthatjuk, hogy az idegen hatás, így a bilingvizmus hatása is nemcsak a fonémakészletben történt változásként, hanem a meglévő viszonyok vagy fonémák funkcionális megterhelésében is megnyilvánulhat. Szintén a bilingvizmus hatására egy fonémacsoport hasonulhat (ez a folyamat csak honi elemekkel is végbe mehet) és új korrelációt hozhat létre, ami már kifejezetten idegen hatás. Ide tartozik a *dn>dl>ll* változás, amelyet Nyugat-Szlovákia nyelvében használtak fel a mennyiségi mássalhangzó-korrelációra.

Hasonló álláspontot képvisel ebben a kérdésben L. Novák. A használatba vett idegen szó kapcsán elismeri, hogy eleinte komplex jellegű és aktualizáló szerepű. Belső tartalmát tekintve az ilyen szó mind az átvevő nyelvre jellemző, mind a tőle idegen megvalósult hangtani elemekből áll. A benne található megvalósult hangtani elemek lassanként a régebbi megvalósult hangtani elemek helyére rányomódott elemek is lehetnek. Amikor a megvalósult

idegen hangtani elemek rányomódása túljut egy bizonyos fokon, egy-egy pontban vagy egy-egy irányban megváltoztatja magát a nyelvi fonológiai struktúrát is. Ezáltal új struktúra jön létre.¹⁸

A bilingvizmus problémaköre nem korlátozható csupán a formai pontosságra való törekvésre, a pszichikának arra az igyekezetére, hogy körülhatároljon, pontosan elválasszon egymástól két nyelvi normát. A nyelvtudomány szempontjából a bilingvizmus problémájához az is hozzátartozik, hogy a két norma egymásba hatol, mégpedig mind az egyén (aminek nyilván kisebb jelentősége van), mind az egész közösség (aminek nagyobb jelentősége van) konkrét nyelvi megnyilvánulásai során. Ez odáig vezet, hogy mindkét elemből egy új, a két előzötől egyaránt eltérő norma jön létre, amely azonban mégis meglehetősen közel áll a két eredeti norma egyikéhez; a fejlődés kezdeti szakaszaiban általában az alárendelt helyzetben lévőhöz áll közel és fordítva. A kétnyelvűség mind a kommunikatív, azaz tisztán gazdasági, gyakorlati jellegű, mind az aktualizáló stílus terén pregnáns bizonyítékokat produkál. Mindig a kulturális, civilizációs vagy hatalmi szempontból magasabb rendű nyelv az, amelyik dominál, azaz befolyásol.

A gazdaságosságra törekvő stíusból vett példa: a szlovák egyetem magyar hallgatóinak nyelvében több mint 80 szlovák nyelvi (lexikális, morfológiai, hangtani) jelenséget gyűjtöttem, amelyet tisztán a külső körülmények gazdaságossági célszerűsége, néhány esetben a szlovák nyelv grammatikai megkülönböztető képessége (pl. A nyelvtani nemek tekintetében) alapozott meg. Pl.: *vikládaltam a szeminárban, vidováltattam, skrtáltattam, Porubszká volt itt, alebo Nagyová*. A magyar gimnázium tanárai, amíg intézetükben fogadószoba volt, gyakran azt mondták, hogy „*a hovorň ában van*”; mert a kétnyelvű feliraton („Hovorü a - fogadó szoba”) a szlovák kifejezés pontosabban határozta meg a szoba rendeltetését. A *hovorň* a szó szerint „beszélőszobát” jelent, és itt beszélgettek a szülők a tanárokkal.

Ami a kétnyelvűség strukturális eredményét illeti, a két nyelvi rendszer gazdagságától függ, de az eredmény tekintetében eleinte a domináns helyzetben lévő rendszer jellege dönt. Pl. a kemény szlovák nyelvjárások többsége a német telepéseknek a *gy, ty, ny* típusú lágy mássalhangzókat nem ismerő nyelve nyomán jött létre; a magánhangzók mennyiségi korrelációjának eltűnése a kelet-szlovák nyelvjárásokból; a mássalhangzók mennyiségi korrelációjának eltűnése három magyar gömöri településen, közvetlenül a néprajzi határokon.

A későbbi fejlődés során viszont a regresszív tendencia érvényesülhet. Így pl. azokban a községekben, ahol a nyelvi ősrétegre egy kolonizációs réteg rakódott rá és új nyelvi struktúra alakult ki, ez az új struktúra közel áll az ősréteg nyelvi normájához, az ősréteget azonban a későbbi fejlődés során erősíti a genetikailag rokon környezete, s így idővel többé-kevésbé határozottan domináns helyzetbe jut. Ez történt az eltűnt, illetve mind nyelvi, mind más életadottságok szempontjából a szlovák ősréteggel összeolvadt német a rutén telepések történelmi kolonizációs réteggel rendelkező községekben. Hasonló a helyzet a szlovák teleülések felső-garami nyelvjárás csoportjához tartozó településeken.¹⁹

De nem lenne helyes az az álláspont sem, amely a bilingvis folyamatok alapvető jellegét csak a fonológiai rendszer elszegényedéséhez vezető tendenciát nevezné meg. Az ilyen álláspont csak viszonylagos értelemben állhatná meg a helyét. Ugyanis (statisztikailag, bár strukturálisan helytelenül kifejezve) az akcióba lépő két teljes nyelvi struktúra közül az eredetileg gazdagabb nyelvi struktúra elszegényedik, de a szegényebb struktúrájú nyelv gazdagabb lesz. mert az újonnan létrejött struktúra szegényebb lesz a két eredeti struktúra gazdagabbikánál, de gazdagabb a szegényebbikénél. Másképp fogalmazva: az újonnan létrejött nyelvi struktúra gazdagabb, mint az eredeti szegény nyelvi rendszer, de szegényebb, mint az eredeti gazdag nyelvi rendszer volt.

A leírtak alapján látjuk, hogy a kétnyelvűség kérdése sokrétű, mind a problémakörét, mind az eredményeit tekintve.

A tisztán pszichológiai szférában sajátos lelki feszültségként jelentkezik az, hogy mind a tudatban, mind a nyelvi közlésekben pontosan körül legyen határolva és elváljék egymástól a két nyelvi norma. (Ez pl. a kétnyelvű egyéneknél figyelhető meg, amikor mindkét norma szerinti konkrét közlés során nyelvhelyességre törekednek.)

A nyelvi szférában a bilingvis folyamatok eredményei vagy negatív, azaz konzerváló, vagy pozitív jellegűek lehetnek. A pozitív megnyilvánulások vagy eliminálók lehetnek, ami azt jelenti, hogy a nyelvileg értékes elemek számának csökkenéséhez vezetnek, vagy konstruktív jellegűek, amikor is az ellentétet okozó értékek viszonylagos gyarodását eredményezik.

A konstruktív pozitív bilingvis megnyilvánulások a) a struktúrán kívüli hangtani, morfológiai, mondattani vagy lexikai (egyéni vagy kollektív) változatok jelenségeinek; b) a nyelvszerkezet egyes vagy minden egyes fokán (ezek vagy készletre vonatkoznak, vagy funkcionálisak lehetnek) az immanens struktúrának a formájában nyilvánulhatnak meg.

A konzerváló jellegű első csoportba pl. a Közép- és Alsó-Árva archaikus peremnyelvjárásainak a problémaköre, továbbá a szlovák Gömör nyelvjárásainak a kérdése, ahol a szlovák oldalon a négyszögű magánhangzórendszer, a magyar oldalon a palóc típusú archaikus magyar nyelvjárások találhatók.

Az elimináló tendencia pl. az említett kemény szlovák nyelvjárásokban, a szaláni nyelvjárások nyelvtani esetrendszerének leegyszerűsítésében, valamint a kelet-szlovák nyelvjárások hatására történt változásban: a penultimás expirációs hangsúly eltolódásában. A szomszédos magyar környezetben ugyanez a tendencia a következőkben nyilvánul meg: az említett három határmenti települések nyelvéből eltűnt a mássalhangzók mennyiségi korrelációja; Csucsom község nyelvjárása a közeli város nyelvének a hatására elvesztette az ő-ző jellegét stb.

A struktúrán kívüli jelenségek egyike pl. Az *a*, *á* fonémáknak Nagyrócén tapasztalható labiális ejtése.²⁰

A bilingvizmus pozitív, konstruktív megnyilvánulása pl. a nyugati és déli szlovák nyelvjárásokban az erősen megterhelt mennyiségi magánhangzó-korreláció érvényesülése; a szlovák nyelv diftongizálódása, ami azzal függ össze, hogy Szlovákia összességében átkerült a cseh kultúrszférába, a felső-garami Polomka és a „csángó” típusú magyar nyelvjárások lágyasági korrelációja, valamint mássalhangzó-eltolódása (mindkét nyelvjárás számos közös vonással rendelkezik, mind a feltételek, mind az eredmények tekintetében)²¹; a nyugati és déli szlovák nyelvben mennyiségi mássalhangzó-korreláció alakult ki, s ezzel összefüggésben általános magánhangzóbeli és szótagbeli mennyiségi viszonyok; továbbá az *m>n*, *n>m* változás (ami az első szótag helyzetének problémájára redukálható, ismét a magyar nyelv hatására); az *-ä* végződés morfológiai funkciója az 1-es melléknévi igenév 3. személyében (a szomszédos slavošovi archaikus csoport nyelvjárásában volt eredeti *ä* helyett) Hanková település nyelvjárásában. Ez a község a felső-garami nyelvjáráshoz tartozik háromszögletű magánhangzórendszere van, s nem ismeri a mennyiség korrelációt (pl. *kupä*, *robä*).²²

A magyar nyelvben is találunk hasonló megnyilvánulásokat, pl. a mély-lágy közép-magánhangzószéria fonologizálása által közelebb került a germán nyelvészövetséghez.²³

Az élő nyelvi környezetben végzett munka során felmerülő ilyen és hasonló problémák komplexuma a feltett kérdések alapvető megoldását követeli. Az élő nyelv hasonló jelenségeinek konkrét és részletes feldolgozása megmutatja, mennyit bír el a kétnyelvűség kérdésének strukturális felfogása.

* *A tanulmány a *Linguistica Slovaca* 1943. évi kötetében jelent meg szlovák nyelven. Magyarul most lát napvilágot először.*

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1. évf. 1.sz. (1990. január)

- 1 F. Oberpfalcer, *Jazykozpyt*, Praha 1932, a Vývoj jazyků c. rész, 347-407. Oberpfalcernél eléggé ellentétes álláspontok váltakoznak. Egyes kijelentései teljesen korszerűek, mások meg konzervatív ízűek és gyakran ellentmondanak egymásnak. Összességében azonban negatív álláspontra helyezkedik a kétnyelvűség és a nyelvfejlődés viszonyának kérdésében. L. a 358. o., ahol a hangok szubsztitúciójával tagadja az idegen elemek hatásának lehetőségét. A 376. oldalon viszont azt állítja, hogy a nyelv morfológiai felépítését nem befolyásolják az idegen elemek, míg a nyelv többi síkját érinti az idegen hatás. Ezek a hiányosságok a rendszerhez tartozó és a rendszert nem érintő jelenségek nem megfelelő megkülönböztetéséből fakadnak.
- 2 F. Kraatina, *Úvod do celostní a tvarové psychologie*, Praha, 1935, 24. B.K. Koffka, *Psychologie, Philosophie in ihren Einzelgebieten*, Berlin 1925, 570 k. M. Rostohar, *Struktura v duševním zivotu Psychologie*, I. éf., 92.
- 3 További példákat 1. Oberpfalcernél, i.m. 357. k. J. Lazicius, *Bevezetés a fonológiába*, Budapest, 1932. 74. A. Horger, *A magyar nyelvjárások*, Budapest 1934, 27. Uo. az irodalom is.
- 4 Oberpfalcer. i.m. 397-407.
- 5 E. Pauliny, *Carpatica I.*, 1939, 2. kötet, A sor, 309. k.
- 6 R. Jakobson, *Prinzipien der historischen Phonologie*, Travaux, CLP IV, 1931. 247.
- 7 D. Csizsevszkij, *Phonologie und Psychologie*, TCLP IV, 1931, 3. K. Bühler, *Phonetik und Phonologie*, TCLP IV, 1931, 26. H. Ulaszyn, *Laut Phonema, Morphonema*, TCLP IV, 1931, 60. L. Novák, *Fonologia a štúdium slovenčiny*, Slovenská reč II., 1933, 98.
- 8 Kratina, i.m. 55.
- 9 Oberpfalcer, i.m. 354, 335, 367.
- 10 Kratina, i.m. 27.
- 11 Az idegen elemek terjedésénél szerepet játszó társadalmi mozzanatot Oberpfalcer is elismeri, i.m. 394, 353, 363.
- 12 E. Polivanov, *La perception des sons d'une langue étrangère*, TCLP IV, 1931. 79-89.
- 13 Oberpfalcer, i.m. 394.
- 14 Oberpfalcer, i.m. 358.
- 15 TCLP I, 1929.
- 16 N.S. Turbetzkoy, *Die phonologischen Systeme*, TCLP IV, 1931. 96. Rostohar, i.m. 92.
- 17 Jakobson, i.m. 247.
- 18 L. Novák, *K základným otázkam štrukturálnej jazykovedy*, SMS XV, 1937. 10.
- 19 A szubsztrátum (ösréteg) jelentőségéről, valamint irodalom 1. Oberpfalcer, i.m. 358 és az idevágó megjegyzések.
- 20 J. Szabó *Madarské elementy v slovenských nárečiach v Gemeri*, az LS jelen kötetében. Utalás a tanulmányt közlő *Linguistica Slovaca* 1943. évi kötetére. - A fordító megj.)
- 21 Horger, i.m. Uo. Az irodalom is L. Novák, *Čeština na Slovensku a vznik spisovnej slovenčiny*, Turč. Sv. Martin. 1938, 27. L. Novák *Slovenčina a mad arčina v prvých storočiach ich dejín v strednej Európe*, II. Miedzynarodowy zjazd slavistów, Warszawa 1934. 85. J. Lazicius, *A fonológiáról*, MNy XXVI. 1930. 25.
- 22 Š. Tóvik *Kvantita gemerských náreči*, SMS XIV. 1936, 109. k. A.L. Arany *Nárečia doliny Slanskej*, *Carpatica I.*, 1936. 191. k. V. Vážný, *Nář eči slovenská*, Československá vlastivěda III, Jaryk, 219.
- 23 Lazicius *Bevezetés* 85. Z. Gombocz *Geschichte der ungarische a-Laute*, UJ III. 3-4. L. Novák, *Ksiega...* idézett helyen.

Svoboda Róbert fordítása